

Nečas, Ctibor

Slovenští Romové v letech 1939-1945

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
2004, vol. 53, iss. C51, pp. [153]-178

ISBN 80-210-3725-3

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102310>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

CTIBOR NEČAS

SLOVENŠTÍ ROMOVÉ V LETECH 1939–1945

„Podľa môjho názoru, najhorším obdobím v histórii Rómov boli roky, keď bol slovenský štát. Židia a Rómovia nemali vtedy žiadne práva.“

Vzpomínka Andreje Gombára, Pavlovce n. Uhom

Na otázku, jak hojně a členitě bylo na slovenském území romské obyvatelstvo, nedávají evidenční prameny patřičnou a vyčerpávající odpověď. Při oficiálních cenzech zapisovali totiž sčítací komisari národnostní (etnickou) příslušnost Romů podle libovolně zvolených kritérií, zejména podle odlišného životního stylu nebo specifických antropologických rysů. Tímto způsobem bylo na Slovensku evidováno 7284 příslušníků romské menšiny roku 1921, 31188 roku 1930 a 37102 roku 1940, dosažené statistické údaje však zřejmě podhodnocovaly skutečný stav.¹ Poněkud spolehlivější, nikoliv ale kompletní materiálovou bází poskytuje soupis Romů podle jejich domovské příslušnosti, který byl ve slovenských župách realizován roku 1925 s výjimkou župy nitranské, v jejímž správním obvodu se evidování značně protahovalo a bylo ukončeno teprve až po dvou letech. Po doplňcích a korekturách se pak ocitlo v evidenci na Slovensku celkem 60315 usedlých a 1877 kočovných Romů.² K usedlým patřily velká skupina slovenská (servika Roma) a menší maďarská (ungrika Roma), ke kočovným pak skupina olašská (vlašika Roma), jejíž předkové přišli z někdejšího valašského knížectví na Balkáně a byli nazýváni podle maďarského jména Oláh, tj. Valach. Srovnáním s výsledky prvního poválečného soupisu, který podchytil takřka 150 tisíc Romů, lze předpokládat, že za první Slovenské republiky žilo na jejím státním teritoriu (tedy bez dnešního Žitného ostrova a dalších jižních a jihovýchodních oblastí okupovaných Maďarskem) početné romské etnikum, k němuž podle kvalifikovaného odhadu mohlo příslušet asi 100 tisíc osob.³

1 Lesný, V.: *Jazyk cikánů v ČSR*. In: Československá vlastivěda. 3. Praha 1934, s. 607.

2 Nečas, C.: *Evidence československých Cikánů z let 1922–1927*. Český lid, 73, 1986, 2, s. 66–71.

3 Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku*. Bratislava 1964, s. 173.

Na základě evidence, provedené v předvečer přijetí československého zákona o potulných cikánech, lze dospět k dílčím demografickým charakteristikám o biologické a věkové struktuře slovenských Romů, ale rovněž o jejich manželských a příbuzenských vztazích, dále o zdrojích obživy a ekonomické aktivitě a konečně také o topografii rozmístění.⁴

Všechna evidovaná populace se vyznačovala femininitou, která však nebyla tak výrazná, jako u ostatního obyvatelstva Československé republiky. Zatímco na 1000 Romů připadalo na Slovensku 1044 Romek, pak v celém tehdejší státě byla převaha žen nad muži vyšší o 31 osob. Pro věkové rozvrstvení slovenských Romů byla příznačná mladost, kterou vyjadřovalo výrazné zastoupení dětí a mladistvých a zanedbatelný podíl starých lidí. Na dětskou věkovou skupinu připadala více než třetina veškeré romské populace, tj. 12 % dětí mladších 3 let, 7 % dětí od 4 do 6 let a 16 % dětí od 7 do 14 let. Poměrně dost početná byla také věková skupina mladistvých ve věku od 15 do 17 let a to osmiprocentní. Není přitom vyloučeno, že obě věkové skupiny mohly být ještě silnější, neboť v některých rodinách byli podchycováni pouze dospělí bez dětí, které tak vyklouzly z evidence (např. v Bratislavě-městě, ale také ve Stráňanech aj.).

Z celkového počtu manželských párů připadalo 86,6 % na zákonné a 13,4 % na nelegální. Také zde však zkresluje tyto podíly neúplnost výsledných evidenčních údajů, které ve 4 správních okresech nebyly zjišťovány vůbec (Gelnica, Levoča, Revúca, Želiezovce) a v 9 správních okresech jenom v některých obcích (Banská Štiavnica, Kežmarok, Košice-město, Kysucké Nové Mesto, Spišská Stará Ves, Šála, Šamorín, Topoľčany, Trnava). Samo členění těchto svazků na církevní nebo občanské a na konkubinální se zdá být zavádějící, neboť Romové pokládali dlouhodobé soužití druhá a družky za rovnocenné řádnému manželství a za takové ho také vydávali při všech oficiálních jednáních. Např. v agendě notářského úřadu v Bohdanovcích bylo o romských manželech uváděno, že žili podle jejich doznání „pre vera“, tedy „na víru“.

Většina romských obyvatel produktivního věku pracovala, byť to bylo jen na krátko, příležitostně nebo v době různých sezónních prací (61,7 %), kdežto menšina zůstávala bez jakýchkoliv příjmů a byla tudíž odkázána buď na veřejné chudinství, nebo na různé nepoctivé zdroje obživy (38,3 %). Do celospolečenské dělby práce se Romové zapojovali nádenictvím nebo službami (75,1 %) a mnohem méně svými tradičními dovednostmi hudebními (15,2 %), řemeslnými (8,6 %) či obchodními (1,1 %).

S přechodem k usedlému způsobu života se romské rodiny stávaly značně závislé na svých neromských sousedech a ti zase naopak začali využívat jejich nabízených pracovních schopností. Docházelo tak k jistému ekonomickému soužití, které přinášelo tu větší, tu menší užitek oběma zúčastněným stranám: nejenom těm, kdo disponovali volnou pracovní silou a tou si vydělávali různé naturálie, ale

⁴ Při charakteristikách bylo přihlédnuto k závěrům, ke kterým došly především Emília Horváthová a Milena Hübschmannová a dále též Eva Davidová, Anna Jurová, Zuzana Kollárová a Arne B. Mann.

také různým podnikatelským článkům, které takovou sílu čas od času potřebovaly a s různou ochotou ji také najímaly.

Zdroj našich informací uváděl celkem 12677 Romů, z nichž bylo 62,0 % nádeníky, 36,5 % pomocnými dělníky a 1,5 % služebníky. Nádeníci a dělníci se uplatňovali především v zemědělství a ve stavebnictví, dále při lesních, regulačních a melioračních pracích, při lámání kamene a jeho roztloukání na štěrk, ojedinelé také jako horníci nebo dělníci na železnici a v průmyslu. Do služebního poměru bývali Romové přijímáni nejčastěji při pastvě dobytka nebo jako obecní sluhové, tj. rasové, ponocní, polní hlídači nebo hajní, dvě Romky z okresů Feleďince (Jesenské) a Lučenec vykonávaly službu jako porodní báby.

Soupis z let 1925–1927 připomínal celkem 2550 romských hudebníků, z nichž vůbec nejvíce působil v bratislavské župě (31,8 %). V hlavním městě Slovenska se hudbě věnovali všichni dospělí romští muži, v Košicích a v Komárně převážná jejich většina. Ve větších městech působili jako primáši a sólisté v kavárnách i jiných luxusnějších podnikcích a jejich rodiny poměrně rychle asimilovaly a přibližovaly se životnímu standardu majetných vrstev. Např. Aladár Berki z Lučence umožnil svému synu Rudolfovi studovat medicínu na budapeštské univerzitě. Méně talentovaní hráči zůstávali na venkově a vyhrávali přfležitostně o svatbách, zábavách a jiných místních slavnostech. Ti, jejichž výkony dosahovaly sotva průměrné úrovně, chodili světem, aby hráli jen tak k pouličnímu poslechu nebo v hospodách a krčmách druhořadého rázu; těmto potulným šumářům pozdější slovenský stát zakázal jejich obchůzky, aniž se jim postaral o jinou možnost k životní existenci.

Z romských řemesel mělo nejsilnější zastoupení tzv. malé nebo také cikánské kovářství, jemuž se věnovalo podle citovaného evidenčního pramene 1152 kočovných a usedlých kovářů. Kočovníci provozovali v meziválečném období svou živnost už jenom zřídka. Vlastnili lehce přenosné dílny s nejnútnejším vybavením, ve kterých vyráběli hřebíky, řetězy a další drobné produkty ze železa; ty směňovali s rolníky do okamžiku, než byla v daném místě nasycena poptávka a pak odcházeli do dalších obcí ležících na zvoleném řemeslnicko-kočovnickém okruhu. Vedle domácích kovářů se pohybovali po slovenském venkově i cizí kováři, např. kočovníci z Haliče, kteří se specializovali na výrobu hledaných železných vrtáků. Usedlíci naopak disponovali zastřešenými dílničkami se zvláštními nástroji a uměli vykovat sortiment zboží, rozšířený o sekyry, motyky a různá kování; ostřili také části zemědělského nářadí a obstarávali i jiné kovářské služby rolnickým odběratelům. V Biskupicích pri Dunaji (Podunajské Biskupice) usedlí romští kováři přecházeli zanedlouho k jakýmsi družstevně organizovaným formám práce a distribuce.

K jiným řemeslům typickým pro Romy patřilo kotlářství. Šlo při něm původně o výrobu, později spíše o spravování kotlů a dalšího nádobí z měděného plechu. Kotláři byli výslovnými kočovníky, kteří přijížděli na Slovensko zejména z jihovýchodu, odkud si přinesli i pojmenování; podle rumunského slova căldare, což znamená kotel, se jim říkalo Kalderaši. Vícekrát použitý zdroj našich informací podchytil kotlářské rodiny zejména v okresech zvolenské župy, ačkoliv v policejních relacích se opakovaně hrozilo jejich možnými vstupy i do jiných župních obvodů.

Kovodělné práci se vzdáleně podobalo romské brusičství, drátenictví nebo klempřivství. Brusiči ostřili nože, nůžky i břitvy a k této živnosti přibírali také opravu deštníků. Dráteníci stahovali drátem puklé a jinak poškozené hliněné nádoby, podobně jako klempíři dávali do pořádku opotřebované výrobky ze železného plechu. O všech se v úřední agendě psalo jako o potulných živnostnících, které dokládala evidence z let 1925–1927 v okresech Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Ilava, Krupina, Nová Baňa, Rimavská Sobota, Sv. Kríž (Žiar n. Hronom) a Veľká Bytča.

Topolové nebo vrbové dřevo zpracovávali romští korytáři a výrobci drobného dřevěného zboží. Byli původem z Rumunska, odkud se rozjížděli se svou prací po celém Balkánu a také po středovýchodní Evropě. Tesali a hloubili koryta a velké mísy, nebo vyřezávali různé hospodářské nářadí, vřetena a mísky, ale také vařečky, lžice a kuchyňské náčiní. Muži rozprodávali pravidelně velké, ženy s podobným pravidlem drobnější výrobky ze dřeva. Korytáři přijížděli přes Ukrajinu a jmenovali se nejčastěji Kanálošové; toto příjmení se hojně vyskytovalo v košické župě v okresech Vranov a Michalovce. V jiných župách se zabývali zpracováváním dřeva také olašští Romové; ti pocházeli rovněž z rumunského prostředí, od původních korytářů se však nápadně lišili nepoctivým až protispolečenským jednáním.

Z hlíny Romové vyráběli surové i pálené cihly a rovněž jednodušší keramiku. Jako cihláři se připomínali v okresech Feledince, Kráľovský Chlmec, Levoča, Sobrance, Veľké Kapušany, Želiezovce a v dalších, kde byl nedostatek kamene a jiného stavebního materiálu. Hrnčíři byli ve vícekrát používaném informačním zdroji doloženi např. v okresech Sv. Kríž a Modrý Kameň. Romské ženy pracovaly s hlínou při vymazávání podlah a chlebových pecí ve venkovských usedlostech.

Od nejchudších vrstev Romové přejímali a osvojovali si jednoduché pracovní zkušenosti z různých odvětví domácí výroby. Muži pletli z vrbového proutí široký výběr košů a košíků, ze žitné a kukuřičné slámy ošatky a rohožky, z březového proutí košťata, ženy tkaly ze zbytků látek koberce a předložky, z konopných vláken stáčely lana a provazy, z koňských žíní a z prasečích štětín vyráběly štětky a kartáče, z barevných nití splétaly šňůrky a tzv. cikánské tkanice, respektive se zabývaly ručními pracemi, zejména vyšíváním, pletením, háčkováním a paličkováním krajk. Podomácku vyrobené a ručními pracemi zhotovené zboží bylo odměňováno spíše potravinami než penězi, v jednom i ve druhém případě však poskytovalo jen nevšedně nízký výdělek.

Z jiných řemesel a živností se muži uplatňovali také jako obuvníci a zejména přístipkáři, dále jako krejčí a ojediněle též jako další řemeslníci a živnostníci, zatímco ženy bývaly dost často příležitostnými švadlenami, šičkami nebo pradlenami.

Poměrně značná část kočovných a polokočovných Romů se věnovala překupnictví. Od bezprostředních výrobců a mnohdy také od zlodějů či jiných podvodníků se nakupovalo za levný peníz zboží a s tím se pak vedlo další obchodování. Předmětem překupu byli ponejvíce koně, někdy však také vepřový dobytek a drůbež, občas i zelenina a sazenice, dále sýry a vejce, staré peří a drobnosti pro domácnost od smaltovaného nebo hliněného nádobí až po jehly, náprstky a nitě.

Koňští handlíři se nazývali Lovárove a odvozovali své jméno od maďarského slova ló, což znamená kůň. Opatřovali si stará, dýchavičná a chybná zvířata, dovedli různými nekalými způsoby a úskoky skrýt jejich vady a pak je se ziskem rozprodávali důvěřivým zájemcům a odběratelům. Neprodejné koně přenechávali koňským řezníkům na porážku. Toto obchodování a kupčení vynášelo dost značné bohatství a někteří jeho provozovatelé patřili k zámožným a současně k velmi konzervativním složkám romských etnik. Vícekrát používaný evidenční pramen obsahoval informace celkem o 63 koňských handlírích, z nichž bylo 46,3 % přítomno v košické a 24,6 % v bratislavské župě. Lze však předpokládat, že jejich skutečný početní stav a rozmístění bylo nesrovnatelně větší. Obchodní transakce s kradenými koňmi se totiž uskutečňovaly načerno a mimo dobytčí trhy. Po roce 1939 se slovenská vláda pokusila tyto obchodní transakce zakázat, případně je vázat na pevná stanoviště. Likvidací obchodních aktivit ztrácela však tato vrstva Romů tradiční způsob své obživy a propadala se do kategorie asociálů.

Kromě koňských handlírů se věnovali překupnictví i jiní zprostředkovatelé, kteří nakoupené výrobky a předměty rozváželi na vozech, nebo přenášeli v nůších a tlumocích, aby je dále rozprodávali na tržištích či jen tak dům od domu. Těmto více obchodníčkům než obchodníkům se podobali různí sběrači, kteří shromažďovali kůže a kožky, staré železo, hadry a kosti a tyto odpadové suroviny pak s nepatrným výtěžkem odváželi k dalšímu zpracování v továrnách či dílnách.

Romští nádeníci i řemeslníci a s výjimkami rovněž hudebníci a překupníci zůstávali odkázáni na příležitostné výdělky, které mnohdy nestačily opatřit jejich rodinám ani to nejskromnější existenční zázemí. Nezbyvalo tak nic jiného než hledat přídatné způsoby obživy, z nichž mnohé odporovaly literě zákona a obvyklým vzorcům chování. Nejchudší Romové začali parazitovat na svém sociálním okolí, takže více žebrali, kradli a podváděli, než by se věnovali řádným pracím a službám.

Romská diaspora se rozprostírala na slovenském území nerovnoměrně, neboť její protagonisté dávali přednost bohatším a úrodným nížinám (Záhorské, Východoslovenské a zvláště Podunajské) před hospodářsky extenzívnějšími a výše položenými oblastmi. Podle toho se také mezi ostatním obyvatelstvem rozptýlovali buď v relativně značných koncentracích, nebo jen v menších až nepatrných disperzích.

Vůbec nejpočetnější romskou menšinu vykazovala košická župa, za níž pak následovala zvolenská, bratislavská, mikulášská, nitranská a martinská župa. Ještě zřetelněji se tyto rozdílly projevovaly mezi jednotlivými okresními obvody, kde se vyskytovaly okresy s více než dvěma tisícovkami, ale i méně než se stovkou romských obyvatel: do první z těchto skupin patřily okresy Košice-venkov a Feledince, do druhé okresy Námestovo a Trstená.

Z měst bydlilo nejvíce Romů v Košicích (771) a dále v Trebišově (285), Komárně (227), Rimavské Sobotě (226), Humenném (213) a v Šále (203), kde bývaly romské rodiny nakoupeny ve zvláštních čtvrtích nebo ulicích. Např. ve východoslovenské metropoli byly romskými obyvateli nejhustěji obývány někdejší ulice Delostrelecká, Dymková, Hlavná, Hradbová, Kováčska a zejména Vysoká. Z obcí vykazovaly nejvíce romských obyvatel Velký Mager (Rastice – 266),

Pavlovce n. Uhom (263), Silica (260), Šúrovce 238), Širkovce (234), Oros (Kukučínov – 214) a Klenovec (210), kde všude stávaly sociálně izolované a od ostatní obecní zástavby méně či více vzdálené romské osady.

Během eroze Česko-Slovenska byl 14. března 1939 vyhlášen slovenský stát, ve kterém politická reprezentace nastolila totalitní fašistický režim. Jeho politickou svrchovanost a územní nedotknutelnost ochraňovala Německá říše. Zahraniční politika stejně jako armáda tohoto satelitního státního útvaru byly organizovány v úzké shodě či spíše v podřízenosti na vládě nacistů a hlavním štábu wehrmachtu. Suverénní státní moc neplatila nad západoslovenskou tzv. ochrannou zónou, kde požívaly německé vojenské síly určitá exteritoriální práva, stejně jako se nevztahovala na německou menšinu, obývající dílčí části slovenského území.

Radikální změnu v chápání práv a svobod přinesla ústava z 21. července 1939, v níž byla zakotvena občanská nerovnost.⁵ Podle důvodové zprávy k návrhu tohoto základního zákona z textu „vypadlo všetko beznárodné, internacionálne, bezkresťanské alebo priam protikresťanské.“ V souladu s touto dikcí se pak slovenské obyvatelstvo dělilo na státní občany a na cizí živly. Z možnosti získat státní občanství byli vyloučeni Židé a z Romů zejména takoví, kteří nežili spořádaně a byli bez stálého zaměstnání nebo bydliště, mluvili jen romsky a neprokazovali politickou ani mravní spolehlivost. O rok později směli Židé při sčítání lidu deklarovat pouze židovskou národnost podle konfesijního hlediska, kdežto převážná část Romů se mohla jako ostatní občané přihlásit ke kterékoli ze zjišťovaných národností.

Židů žilo ve Slovenské republice více než 86 tisíc, Romů, jak bylo konstatováno už nahoře, téměř 100 tisíc, což byla v jednom i ve druhém případě necelá 4 % z celkového počtu slovenské populace. V zacházení s těmito neárijci se stávala ľud'ácká Bratislava učenlivou žačkou nacistického Berlína, neboť je postupně zbavovala všech politických, hospodářských, občanských a lidských práv. Rozměry a tempo diskriminačního procesu bylo u obou menšin v některých jeho fázích podobné, v jiných odlišné.⁶

Zahajovaná opatření vůči Židům měla oporu v celém souboru protizidovského zákonodárství, které uváděli do praxe příslušníci Hlinkovy gardy a Freiwillige Schutzstaffel, proti Romům pak v dílčích nařízeních, jejichž realizaci mělo na starosti slovenské četnictvo. Při řešení tzv. židovské otázky šlo přednostně o arizaci židovského movitého a nemovitého majetku. U ekonomicky nuzných a postavení lumpenproletariátu se blízcích příslušníků romského etnika probíhalo řešení jejich problému pozvolna, při čemž se kromě obvyklých kriminálních argumentů začínaly zdůrazňovat a prosazovat také rasové impulsy.

Obě menšiny se stávaly sociální zátěží, z níž se hledalo východisko především v deportování Židů do vyhlazovacích táborů v bývalém Polsku, pro Romy pak

⁵ Slovenský zákonník 185/1939.

⁶ K a m e n e c , I.: *Holocaust na Slovensku – porovnanie osudov rómskych a židovských obyvateľov*. In: *Neznámý holocaust*. Praha 1995, s. 64–70 a M a n n , A. B.: *Židia a Rómovia – paralely osudov*. In: *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939–1945*. VI. robotný prápor. Bratislava 1995, s. 108–115.

v jejich přechodném soustředování v útvarech pracovního zaměření, jejichž otevření se však odkládalo na blíže neurčenou dobu. Antisemitský postup se plošně týkal veškeré židovské populace, protiromská politika se zpočátku vztahovala pouze na romské kočovníky a tuláky, kteří se nacházeli na okraji společnosti.

Vládní nařízení z 18. dubna 1939 o vymezení pojmu Žid a usměrnění počtu židovských pracovníků v některých svobodných povoláních určovalo za podstatné izraelské náboženské vyznání, vyhláška ministerstva spravedlnosti a vnitra z 26. dubna 1939 přihlížela při určení pojmu také k hledisku sociálnímu a hospodářskému.⁷ K vymezení pojmu Cikán došlo teprve tehdy, když ministerstvo národní obrany zjišťovalo u jednotlivých vojenských osob jejich rasovou příslušnost a požádalo v této věci vládu o bližší terminologické ponaučení. Na základě tohoto požadavku pak ministerstvo vnitra vydalo 18. června 1940 vyhlášku, podle které byl „cigánom iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným, alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci“.⁸

Na potřebu nových protiromských právních norem poukázalo nejprve hlavní četnické velitelství, jehož přípis v této záležitosti se stal podnětem k vypracování osnovy vládního návrhu zákona o potulných cikánech a tulácích. Osnova vycházela z československého zákona č. 117/1927 a z vládního nařízení č. 68/1928 Sbnz. Nebyla přitom pouhou reprodukcí těchto legislativních vzorů, nýbrž se snažila odpovědět na celou problematiku v duchu nové ideologie: „Obsahuje iba tie ustanovenia horeuvedených právnych noriem, ktoré sa v praxi osvedčili a zodpovedajú novému náhľadu na riešenie cigánskej otázky, vychádzajúcemu z národnosocialistického chápania.“⁹

Hlavním úkolem mělo být podle připravovaného zákona účinné zařazení ekonomicky aktivních Romů do pracovního procesu. Legislativcům se přitom nejednalo o zlepšení životní úrovně romských rodin, ale především o exploataci pracovních sil, jichž byl v podmínkách válečné ekonomiky čím dál tím větší nedostatek. Proto se také na rozdíl od dřívějších úprav počítalo s tím, že Romům bude zakázáno kočovat a že pozbudou platnosti všechna jejich kočovnická oprávnění, tj. cikánské legitimace, kočovnické listy, respektive kočovnické živnostenské listy. Při přestupcích těchto nařízení měl být zabaven veškerý romský majetek a rozprodán příslušným domovským obcím. Romové se sice směli územně přemísťovat, ale jenom pěšky, a tábořit mohli nanejvýš po jednotlivých rodinách. Jakkoliv se vypracovaná osnova lišila od československých, respektive od starších uherských zákonů, přece jen nakonec nebyla předložena k parlamentnímu vyjádření, neřku-li schválení. Připomínkové řízení se totiž protáhlo na příliš dlouhou dobu, během níž vyšla řada dílčích legislativních úprav, takže zá-

7 Úradné noviny 102/1939.

8 Úradné noviny 127/1940.

9 Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, ÚPV, ič. 38, čj. 9731/1940.

kon o potulných cikánech a tulácích se stal bezpředmětným a jeho osnova byla uložena ad acta.¹⁰

První rasově diskriminační ustanovení tak obsahoval až branný zákon z 18. ledna 1940, podle něhož mohli být příslušníky branné moci jenom ariji. Židovští a zčásti také romští vojáci byli proto koncem ledna ze slovenské armády bez ponechání vojenských hodností propuštěni a do poloviny dubna přeřazeni z vojenské do pracovní služby. Zákonná ustanovení se respektovala už při nejbližších, tj. únorových odvodech, kdy každá odvodní komise zjišťovala a do jmenných seznamů zapisovala kromě národnosti i poznámku o rasovém původu branců. Neáriji totiž nesměli být odvedeni, a byli proto začleňováni do pěších pluků, při kterých se z nich sestavovaly zvláštní administrativně samostatné celky.¹¹

Na základě prováděcích směrnic ministerstva národní obrany se uvedená opatření vztahovala na všechny Židy, z Romů pak zatím jenom na kočovníky a notorické zahaleče. Všichni tito inkriminovaní muži pak byli evidováni u pěších pluků 1 až 9 a u domovských doplňovacích okresních velitelství; tam se také o jejich převedení provedl zápis tohoto znění: „31. 1. 1940 prepustený ako Cigán (Žid) z brannej moci a zaradený do pracovnej povinnosti“. Ostatní útvary zbraní a služeb vykonaly tutéž akci přímo a propuštěné odevzdávali do evidence uvedených pěších pluků: příslušníky doplňovacího okresního velitelství v Bratislavě ke 4., v Banské Bystrici ke 3., v Levoči k 1. a 9., v Liptovském Sv. Mikuláši k 6., v Nitře k 5., v Prešově ke 2. a 8. a konečně v Žilině k 7. pěšímu pluku. Určitou výjimku představovali romští hudebníci u posádkových kapel v Bratislavě, Prešově a Banské Bystrici, kteří odtud nemuseli být propuštěni a zůstali i nadále ponecháni v tamní evidenci.¹²

Od ledna do dubna 1940 nastoupilo do pracovní prezenční služby 4729 mužů a v pracovní povinnosti bylo 1540 mužů romské a židovské národnosti, kteří nemohli být vojenskými osobami. Pracovníci pracovní služby nosili vyřazené a obarvené uniformy, příslušníci pracovní povinnosti měli na rukávech zkřížené pásky, které byly u Romů červené a u Židů bílé barvy. Nasazovali je po skupinkách na práce k dobudování a zmožutnění vojenských objektů, ale i na výpomoc veřejnému a civilnímu sektoru. Když např. propukla koncem října 1940 hornická stávka v Handlové, odveleli tam na stávkokazeckou práci v dolech 65 Cikánů, kteří příslušeli k výcvikovému táboru v Kamenici n. Cirochou, k 11. ženijnímu praporu v Novém Městě n. Váhom a k pracovnímu oddílu v Liptovském Sv. Petru.

10 Karol Janas význam návrhu přeceňuje, když v něm ve svých člancích hledá východisko všech dalších protiromských opatření (odvolává se přitom nedopatřením na Emíliu Horváthovou, která však na uváděné straně se spisem neparcovala ani ho necitovala).

11 Slovenský zákonník 20/1940.

12 Š i m u n i ě , P.: *Vznik, organizačný vývoj a činnosť pracovných jednotiek a útvarov slovenskej armády 1939–1942*. In: *Pracovné jednotky a útvary*, s. 25–37 a K o r ě k , J.: *Vojensky organizované pracovné formácie v pôsobnosti MNO a MV Slovenskej republiky 1942–1945*. Ibidem, s. 43–93. K tématu se nedávno vrátil J a n a s , K.: *Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v armáde Slovenskej republiky v rokoch 1940–1942*. Romano džaniben, 2002, s. 12–16, který však ve srovnání se Šimuničovým příspěvkem přináší jen několik nových drobností.

V lednu 1941 se vytvořil Pracovní sbor Národní obrany. Tato samostatná, vojensky spravovaná složka branné moci se skládala ze skupiny západní s velitelským stanovištěm v Turčianském Sv. Martinu a východní, která měla stanoviště velitelství v Sabinově. Ke každému z těchto těles organizačně náležely tři prapory, které se označovaly římskými číslicemi. Prvních pět praporů bylo složeno vždy ze čtyř pracovních rot árijců, poslední prapor se skládal ze tří židovských, jedné tzv. cikánské a jedné trestanecké pracovní roty; k rozlišení od ostatních praporů nebyl tento prapor nazýván pracovním, ale robotním.¹³

VI. robotní prapor patřil k sabinovské skupině, měl velitelské stanoviště v Černém a nevyhovující a přeplněné ubikace v Humenném pro židovské roty (21.–23.) a v Kamenici n. Cirochou pro rotu cikánskou (24.) a trestaneckou (25.). Prapor vznikl v březnu 1941 a prošel dvojí reorganizací. První proběhla v květnu a červnu 1943 a byla spojena jednak s převelením Židů do zálohy a následném jejich nasazení do různých zařízení nucené táborové koncentrace, jednak s intenzivnějším převáděním Romů z vojenské do pracovní služby a s vázáním pracovní povinnosti na všechny romské brance bez ohledu na to, zda žili kočovným způsobem nebo ne; následkem všech těchto přesunů se změnilo pojmenování praporu z robotního na pracovní a brzy nato došlo i k další formální změně, po níž se všechny pracovní prapory označovaly arabskými místo římskými číslicemi. V únoru 1944 se pak uskutečnila druhá reorganizace, při níž byl 6. pracovní prapor v Černém přičleněn k 5. pracovnímu praporu v Sabinově, oba prapory utvořily dohromady nově sestavený 3. pracovní prapor, který měl velitelství se třemi rotami v Sabinově, kdežto v Černém zůstala ponechána pouze jedna jeho rota.

Početní stav neárijských příslušníků tohoto praporu kolísal a po dobu jeho existence se následkem výměn a odvelování mužstva měnil způsobem, který vyjadřují zjištěné údaje v následující tabulce.

	Celkový počet	
	Příslušníků	z nich Romů
20. 4. 1941	1911	633
20. 8. 1941	865	167
10. 9. 1941	1355	470
16. 5. 1942	1325	263
15. 11. 1942	1935	438
1. 7. 1943	1078	426
1. 2. 1944	1107	353

Příslušníky každého praporu z Pracovního sboru Národní obrany, jimž se oficiálně říkalo tvorníci, spojovali po čtrnáctidenním základním pořadovém výcviku do setnin, oddílů a úseků; ty často měnily místa své působnosti, neboť pracovaly zprvu v armádních skladech a při dokončování vojenských staveb nebo také ve strážní službě u různých posádek, část jich byla odeslána na východní frontu

¹³ Z a j a c , L.: *Vznik, pôsobenie a zánik VI. robotného praporu*. In: *Pracovné jednotky a útvary*, s. 123–146.

ke zřizování vojenských hřbitovů, dále vypomáhaly o žních a podzimních sklizních, zúčastňovaly se záchranných prací při povodni v Záhoří, odstraňování polomů ve Vysokých Tatrách nebo vysušování močálu ve Sv. Júru, budovaly vojenská výcviková, léčebná a rekreační zařízení, prováděly výkop pro položení dálkového kablu ze Žiliny do Prešova a zapojovaly se do pozemních prací na stavbě železnice z Prešova do Strážskeho, podílely se však např. také na výstavbě amfiteátru v Turčianském Sv. Martinu, městského koupaliště v Novém Městě n. Váhom či sportovního areálu v Bratislavě, jakož i na obnově vyhořelých obcí Kojetice a Majerka.¹⁴

Zatímco Židé se dostávali sem tam i k různým řemeslnickým a odborným pracím jako zámečníci, elektrikáři, montéři apod., Cikáni se nasazovali veskrze na práce nekvalifikované a pomocné. Na stavbách a při úpravě terénu jim byly hlavními pracovními nástroji lopaty nebo krompáče a při nedostatku koleček přenášeli náklad často jenom v rukách nebo v nosítkách, kterým se říkalo šaragle. Nejstabilnější a zvláště početné pracovní oddíly působily v Liptovském Sv. Petru a dále v Kamenici n. Cirochou, Novém Městě n. Váhom, Prešově a jinde. Ubytování jim poskytovaly přeplněné ubikace, zahmyzené šticnicemi, blechami a u cikánských oddílů také svrabem. Tvorníci se od sebe odlišovali svým oblečením: asociálům zůstaly ponechány zelené mundúry, kdežto Židé byli navlečeni do modrých a Cikáni do hnědých mundúrů. Dobová romština dokonce podle toho diferencovala toto podivné vojsko – nevojsko na modré (belavo) a hnědé (kavejovo).

Je ovšem třeba přihlížet k tomu, že rasově motivovaná ustanovení branného zákona se neprováděla vždy do všech důsledků. Odvodní komise považovaly některé Romy více za Slováky a navrhovaly je do vojenské, nikoliv do pracovní služby. Někdy tak docházelo k paradoxním situacím. V jedné z nich se ocitl např. Štefan Kroščen z romské osady ve Spišském Štvrtku, který jako voják slovenské armády vykonával strážní službu nad cikánskými tvorníky pracovního oddílu v Podolinci. Podobně zůstali někteří Romové u svých vojenských jednotek a byli pak v jejich sestavě nasazováni i do frontových bojů. Z dosud známých memorátů vyplývá, že např. Andrej Gombár z Pavlovců n. Uhom, Ladislav Goral z Ihráče nebo Štefan Kočko z Lengvartů (Dlhé Stráže) bojovali na východní frontě, padli tam do zajetí a vstoupili do 1. československého armádního sboru, s nímž se zúčastnili osvobozovacích bojů na slovenském a českém území; jiní východoslovenští Romové, např. Imrich Daško a Emil Torák, bojovali zase v rámci 101. pěšího pluku v severní Itálii a přešli tam později na stranu Spojenců.¹⁵

¹⁴ B y s t r i c k ý, J.: *Niekoľko poznámok k histórii Pracovného zboru MNO*. In: *Pracovné jednotky a útvary*, s. 94–100.

¹⁵ F e d i č, V.: *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*. Humenné 2001; H u b s c h m a n n o v á, M.: *Osudy slovenských Rómov v druhej svetovej vojne*. Romano Filnevo, 2–3, máj 1992–december 1993 a *Poslední svedkovia perzekúcie a genocídy Cigánov na Slovensku v rokoch 1939–1945*. In: T á n c o š, J. – L u ž i c a, R.: *Zatratení a zabudnutí*. Bratislava 2002, s. 103–152 – na rozdíl od této cenné přilohy je textová část citované monografie spíše kompilací než původním dílem: autoři se sice odvolávají na archivní prameny, ty však, stejně jako všechny tabulky, přejímají většinou z literatury, aniž by na ni byt' jen náznakem upozornili.

Ve smyslu nařízení s mocí zákona o pracovní povinnosti Židů a Cikánů z 29. května 1940 museli všichni židovští muži a z romských pak ti, kteří buď kočovali, nebo byli sice usedlí, ale nepracovali, respektive se práci vyhýbali, vykonávat místo branné výchovy různé činnosti ve prospěch obrany státu. Přikázaná pracovní povinnost trvala dva měsíce v kalendářním roce těm, jimž zajišťovalo stravu, ubytování, ošacení a další zaopatření ministerstvo národní obrany, anebo jeden měsíc oněm, kdo si hradili zaopatřovací výdaje z vlastní kapsy. Ve zvlášť odůvodněných případech mohli se někteří z této pracovní povinnosti i vykoupit, případně si ji za finanční poplatek zkrátit; pro nemajetné Romy ale žádná z těchto alternativ nepřipadala v úvahu.¹⁶

Pracovní povinnost se vykonávala ve zvláštních zařízeních nucené táborové koncentrace, která podle vyhlášky ministerstva vnitra z 2. dubna 1941 měla mít podobu pracovních středisek nebo pracovních útvarů. Střediska byla přitom plánována pro práce schopné Židy, útvary pro tzv. asociály: jedni byli nuceně koncentrováni z důvodů rasových, druhí zpočátku z důvodů morálních a postupně i jiných.¹⁷

Do vnitřního života pracovních útvarů dávají nahlédnout dvě vyhlášky ministerstva vnitra o organizačním a pracovním řádu těchto zařízení, publikované 28. května a 19. září 1941.

Podle první vyhlášky zřizoval ústřední úřad práce ministerstva vnitra útvary tak, aby mohly na jednom místě pracovat nejméně šest týdnů a měly tam k dispozici zařízení k hromadnému ubytování (ve společných ubikacích, opatřených dřevěnými pryčnami se slavníky a příkrývkami) a k nejlevnějšímu stravování, jakož i jednoduchý pracovní-technický inventář. K doplňování stavu zařazenců byli kompetentní přednostové okresních a státně policejních úřadů, kteří navrhovali do útvarů asociály ve věku od 18 do 60 let. Výběr se prováděl na notářských úřadech formou odvodů, po nichž byli odvedenci prohlédnuti lékařem, dohola ostříhání, vybaveni pracovním oděvem a obuví (což se stávalo jen výjimečně a ukazovalo se v budoucnu jako iluzorní) a eskortováni četnickou hlídkou do příslušného útvaru. Po příchodu byli zařazenci rozděleni do pracovních družstev a čet, ve kterých pracovali v létě 11 hodin a v zimě 8 hodin denně. Nad jejich pracovní výkonností, stejně jako nad povinnou účastí na ranních cvičeních, návštěvou výchovných kursů a dodržováním pořádku a disciplíny bděla četnická expozitura, jejíž velitel byl nejvyšším orgánem útvaru.¹⁸

Druhá daleko obsažnější vyhláška umožňovala zřizovat útvary nejenom z iniciativy ústředního úřadu práce, ale i na žádost župních úřadů nebo zaměstnavatelských firem. K tzv. asociálnímu živlu přitom počítala nejenom všechny muže, kteří se vyhýbali práci, neplnili povinnosti vůči svým rodinám a byli vůbec svým chováním na obtíž společnosti, ale i ty, kdo rozšiřovali poplašné zprávy nebo rušivě zasahovali do výrobního procesu; mezi takové patřili výslovně „Cigáni mimo pracovního poměru“. Každý vybraný a odvedený přitom obdržel karto-

16 Slovenský zákonník 130/1940.

17 Úradné noviny 137/1941.

18 Úradné noviny 202/1941.

těční lístek, jehož modrá barva platila pro Romy a šedá pro ostatní asociály. Podle toho je velitel útvaru rozdělil do dvou skupin, které byly ubytovány odděleně a uvnitř členěny podle následujících charakteristik a měřítek:

- „A. Do tejto kategórie zaradí všetkých práceschopných zaradencov zachovalejších, inteligentných, k práci ochotných, poslušných, disciplinovaných, s dobrou politickou minulosťou a vôbec takých, ktorí v pomere k ostatným zaradencom viedli dosiaľ usporiadanejší život.
- B. Sem zaradí takých, ktorých minulosť je dosť naštrbená, ale ešte nemožno ich považovať za tých najhorších.
- C. Sem konečne zaradí všetkých tých, ktorí sú zločinci z povolania, nedisciplinovaní, neposlušní, leniví, zlomyseľní a zaťažení zlou politickou minulosťou.“¹⁹

Na základě tohoto členění byly jednotlivé kategorie posuzovány nejenom při poskytování výhod, ale i v přísnosti udělovaných trestů. Zařazenci kategorie A měli přednost při přidělování nedostatkové výstroje, dostávali kapesné na zakoupení věcí běžné potřeby a v jistých časových intervalech mohli dostat i povolení k návštěvě rodiny; pouze z této kategorie bylo možné propouštění na svobodu. Zařazenci kategorie B mohli požívat jedinou výhodu, jíž byla výplata kapesného. Naproti tomu zařazenci kategorie C byli bez jakéhokoliv zvýhodnění a vztahovala se na ně jenom sankční opatření, jako byl zostřený dozor, prodloužení pracovní doby, příkázání na pracoviště s horšími podmínkami a často i zadání pracovních úkolů na úkor odpočinku (např. úklid ubikací, donášení vody, čištění latrín apod.).

Denní řád a pracovní doba bývala po dohodě se zaměstnavateli určena v zimním období od 1. října do 31. března a v letním období od 1. dubna do 30. září v rámci tohoto rozvrhu:

	V zimě	V létě
Budíček	6,00	5,00
Mytí, úklid, heslo dne, cvičení, rozkaz	6,00 – 6,45	5,00 – 5,45
Snídaně	6,45 – 7,00	5,45 – 6,00
Dopolední pracovní doba	7,00 – 12,00	6,00 – 12,00
Oběd, polední přestávka	12,00 – 13,30	12,00 – 13,30
Odpolední pracovní doba	13,30 – 16,30	13,30 – 18,30
Večeře, výchovné kurzy	18,00 – 21,00	19,00 – 21,00
Večerka	21,00	21,00

Kdo tento rozvrh nedodržoval a narušoval tak plynulý chod útvaru, byl trestán podle zvláštních kázeňských směrnic. Za trest mohla být uložena důtka na velitelství nebo veřejná důtka při raportu, příkázání na mimořádné práce a samovazba do výše až 8 dnů, která mohla být při vážných přestupcích spojena s půstem a temnicí. Nejtěžším proviněním byl útěk z útvaru nebo z jeho jednotlivých pracovišť, po jehož zjištění bylo okamžitě zahájeno pátrání v místě posledního

¹⁹ Úradné noviny 419/1942.

uprchlíkova bydliště. Pokud bylo toto pátrání bezvýsledné, zveřejňovala se o útěku zpráva v Bezpečnostním oznamovateli. Po případném dopadení se uprchlíci vraceli zpět do útvaru, kde byli po výprasku a odpykání uložených trestů zařazeni do kategorie C. Kdo v této kategorii internovaných strávil jeden měsíc a neprojevilo polepšení, býval umístěn do zvláštního trestného oddílu.

Po večeri a o nedělích nebo svátcích probíhal v útvaru výcvik a výchova. Výcvik se prováděl podle příslušných směrnic, a doplňoval tak každodenní ranní cvičení, která se konala na způsob prostných nebo jako cviky s pracovním nástrojem. Výchova se organizovala formou přednášek a kursů, které vedli četníci nebo civilní zaměstnanci útvarů. Někdy pořádala církevní vrchnost v útvarech polní mše nebo i jiné pastorační akce.

Z textového srovnání citovaných ministerských vyhlášek vyplývá, že nároky na využití pracovní síly zařazenců se stupňovaly a úměrně s tím se zostřoval soubor všech disciplinárních a karanténních opatření v útvarech. Postupně také sílilo rasově-perzekuční zaměření útvarů, ve kterých stále více převažovala romská nad asociální skupinou internovaných.

Organizační řády a prováděcí směrnice nepodávají ovšem obraz o skutečné situaci v pracovních útvarech, poněvadž mnohá z příslušných ustanovení zůstávala pouze na papíře a z nejrůznějších důvodů se vůbec nerealizovala. Platilo to zejména o ubytovacích, zásobovacích a zdravotních poměrech, o pracovním nasazení, o materiálně-technickém vybavení i o dalších otázkách, důležitých pro celkovou charakteristiku této formy nucené táborové koncentrace. Pokud by nebylo možno úřední předpisy konfrontovat a doplnit výpověďmi pamětníků a údaji z agendy konkrétních útvarů, byla by jejich vypovídací hodnota citelně oslabena.

Na území Slovenské republiky bylo ve sledovaném období v provozu celkem jedenáct pracovních útvarů a to na západoslovenském teritoriu v Dubnici n. Váhom, Ilavě a v Mostě na Ostrove, na středním Slovensku v Jarabé, Očové, Revúci a v Ústí n. Oravou (dnes n. Priehradou) a konečně na východoslovenském území v obcích Bystré, Hanušovce n. Topľou, Nižný Hrabovec a pod kopcem Petič. Podle počtu zařazenců šlo přitom o útvary velkých, středních i menších rozměrů.

První útvary, složené převážně z asociálů, byly nasazeny při zpracovávání lesních polomů v Očové (26. května – 20. listopadu 1941) a na dokončení stavby místní silnice v Mostě na Ostrove (10. června – 10. prosince 1941). Každým z těchto velmi malých útvarů prošlo za dobu jeho existence jenom několik desítek zařazenců, k jejichž střežení stačily četnické expozitury o síle nanejvýš pěti mužů (velitel + 4 četníci). Výnosem ministerstva vnitra z 20. listopadu 1941 byly oba útvary rozpuštěny z důvodu „povetnostní pokročilosti počasí“.²⁰

Kromě toho se na ústředním úřadu práce uvažovalo také o otevření útvarů určených pouze pro romské rodiny. V jednom z takových útvarů, který měl být

²⁰ Štátny oblastný archív (ŠObA) Bratislava, Župný úrad Bratislava, čj. 35051/41. Karol J a n a s klade počátek historie pracovních útvarů nesprávně až do roku 1942 – *Predpoklady pre vznik a organizáciu pracovných útvarov pre Rómov a asociálne osoby v rokoch 1939–1942*. Romano džaniben, 2003, s. 79–88 a t ý ž: *Zmena v organizácii pracovných útvarov v rokoch 1943–1944*. Ibidem, 2004, s. 24–28.

umístěn v Krupině, počítalo se s tím, že muži budou pracovat v okolních čedičových lomech a jejich ženy že najdou pracovní uplatnění v domácí výrobě. Neočekávaně zdoluhavá příprava barákových ubikací však způsobila uložení projektu ad acta.²¹ Stejně neúspěšně skončil i záměr se zřízením podobného útvaru v Môt'ové, kde bylo dosažení cíle ještě vzdálenější než v krupinském případě.

Realizované útvary asociálů a zamýšlené útvary romských rodin tak měly, re-spektive měly mít experimentální podobu, takže velké pracovní útvary s delší pracovní příležitostí byly uvedeny v život teprve až o rok později. S rostoucím nedostatkem volných sil na trhu práce bylo slyšet ve slovenské válečné ekonomice stále silnější hlasy po aktivování útvarů, které zaznívaly zvláště z několika úseků rekonstruované a dále protahované železniční tratě z Prešova do Strážského. Zmíněná železnice měla po vstupu Slovenské republiky do války s SSSR vojenskostrategický význam a vláda se zajímala o její dokončení se stále větší netrpělivostí. Proto také dala souhlas k zahájení činnosti hned čtyř tamních útvarů.²²

Po sestavení poměrně silných četnických expozitur (každá o jednom veliteli a 9 četnicích) byly otevřeny velké útvary v Bystrém, Hanušovcích n. Topľou a pod Petičem 1. července a dále v Nižném Hrabovci 1. srpna 1942. V jejich barákových táborech byly pak koncentrovány bezmála dvě tisícovky zařazenců, které pracovaly pro firmu Ing. Lozovský a Štefanec ve směru za Slovenským Žipovem (dnes Vyšný Žipov), pro sdružení stavitelů před Vranovem a konečně pro firmu Lanna před Velkými Kapušanami.

Těžké pracovní podmínky, hladové příděly jídla a nehygienické ubytování vedlo spolu s enormní nemocností k rychlému vyčerpávání lidského organismu, takže podle hlášení útvarového lékaře byla po jednoměsíčním pracovním nasazení nejméně třetina všech zařazenců neschopna očekávaných výkonů. Romové, kteří už doma trpěli podvýživou, nebyli takovému pracovnímu vypětí vůbec zvyklí, „tu však musia konať najťažšiu zemnú prácu, pričom dávky chleba a celkové porcie stravy im nemôžu stačiť tak, ako normálnemu robotníkovi, ktorý je lepšie zažitý a môže si ešte sám ku strave prilepšiť“.

Trvale neblahý vliv na pracovní výkonnost měla však zejména nevhodná a nedostatečná výstroj. Do hanušovského útvaru bylo v červenci 1942 transportováno na 750 zařazenců, z nichž bylo asi 95 % Romů; velitel četnické expozitury o jejich výstroji hlásil: „Najväčšou ťažkosťou je, že Cigáni sú nedostatočne ošatení, lebo tak prišli väčšinou z domu, keďže ani doma neboli inakšie ošatení, a preto by najlepšie bolo aspoň na neskoršie zimnejšie mesiace postarať sa o ich ošatenie.“ Ještě hůře na tom byli s obuví, „veď väčšina pracovala bosá aj doma“.

V červenci 1942 měla zaměstnavatelská firma dostávat denně na jednoho zařazence 15 dkg masa, 25 dkg brambor, 20 dkg luštěnin a 33 dkg mouky a z těchto potravin se mělo připravovat jídlo na oběd a večeři; ke snídani pak měl každý zařazenelec dostávat 5 dl černé kávy a 17 dkg chleba. Stravovací normy však zůstávaly jenom na papíře, takže maso a po čase i chléb byl dodáván pouze každé-

21 Pracovní tábor Cigánov v Krupine, SNA, MV – dodatky.

22 Nečas, C.: *Pracovní útvary tzv. asociálů a Cikánů na východním Slovensku roku 1942*. Nové obzory, 17, 1975, s. 25–51. Odtud převzata i další fakta včetně citátů.

ho druhého dne. Ve špatném stavu byly i zdroje pitné vody, která se čerpala z plytkých a neohrazených studní, vystavených přítoku dešťovky a prosakům ze znečištěných spodních pramenů.

Barákové stavby byly staré a natolik zamořené hmyzem, že se v nich nedalo spát. Zařazenci proto lehávali raději na holé zemi před ubikacemi. Dřevěných pryčů používali ke spánku jen za nepříznivého počasí a ráno se probouzeli nevyspalí a neodpočinutí. Všichni byli dohola ostříhání a umývali se jen v říční či potoční vodě, ovšem bez jakýchkoliv mycích nebo pracích prostředků. K tomu se zmožila stavební správa slovenských železnic pouze na konstatování: „Nečistota zapříčinená nedostatkem mydla má za následok, že příslušníci pracovních útvarů sú úplne zahmyzení (vši, blchy, ploštice).“ Latrín bylo u jednotlivých ubikací málo, takže fekálie přetékały a pronikaly do toků, které odváděly vodu přes okolní obce do řeky Topľé.

Zdravotní službu obstarávali v útveřech zpočátku dva obvodní lékaři z Hanušovců a z Humenného, později tři židovští lékaři, přidělení na všeútvárovou ošetrovnu v hanušovském zámku. Za prvních pět provozních měsíců tam bylo ošetřeno 411 úrazů a 1209 chorob (zejména žaludečních a střevních, dále očních a ušních a na podzim také četných nemocí horních cest dýchacích).

Podle vzpomínkových vyprávění nesměli Romové v těchto útveřech zpívat romské písně, ani mezi sebou komunikovat v mateřštině. Za přestupování těchto zákazů je čekaly tělesné tresty, takže jejich nucená táborová koncentrace byla spojena s nezastíranou etnocidou.

Zařazenci se s tímto osudem nesmiřovali. Protestovali proti těžkým pracovním a životním poměrům nejčastěji tím, že se úmyslně mrzачily nebo že předstírali onemocnění. Zpráva o inspekční cestě 22.–24. září 1942 uváděla dokonce tyto drastické případy: „Pohltali cement (jeden z nich zjedol smolu a zomrel), pod vozíky naložené hlinou a posunované po koľajniciach podkladali nohy, dali si rozmliaždiť prsty na pravej ruke, oči si natierali cibulou, nabrúseným krompáčom odtínali si prsty na nohách, bol prípad, že zaradenec strčil prst do nehaseného vápna, nalial vody a prst v tom priamo uvaril, ba zistené boli aj prípady, že si zaradenci naočkovali kapavku, alebo úmyselne sa nakazili trachomom.“ Od července do prosince 1942 nebyla uznána pracovní způsobilost 645 zařazenců, kteří úraz nebo chorobu pouze simulovali, aby byli propuštěni na svobodu, nebo aby se dostali alespoň na ošetrovnu.

Neméně častým projevem nespokojenosti se stávaly útěky, k nimž se našlo dost příležitostí nejenom v noci přímo ze špatně střežených ubikací, ale i ve dne při cestě do práce nebo na dlouhých stavebních úsecích, které nemohly být strážní službou dostatečně kontrolovány a hlídány. Počet útěků se za dobu od července do poloviny září 1942 odhadoval na 800. Převážná jejich část zůstávala však neúspěšná, neboť dopadení uprchlíci byli četnictvem vráceni zpět do útvarů, tam nemilosrdně zbiti a nasazeni do zvláštních trestných oddílů.

Nejdůrazněji byl vyjádřen protest proti žalostné situaci odepřením práce, k němuž došlo někdy v první polovině srpna 1942 na pracovištích firmy Ing. Lozovský a Štefanec. Příčinou tohoto ojedinělého a živelného „případu, že zaradenci odkladali krompáče“, byly vážné poruchy v zásobování a stravování.

S příchodem chladného a deštivého počasí, které znemožňovalo pokračovat v dalších pozemních pracích, začal se početní stav zařazenců zvolna snižovat a postupně byly rozpuštěny útvary 3. října v Nižném Hrabovci a 8. listopadu 1942 v Hanušovcích n. Topľou a pod Petičem. V provozu tak zůstal pouze útvar v Bystrém, který byl zrušen až 23. června 1943.

Vedle velkých východoslovenských pracovních útvarů byly na ostatním území Slovenské republiky postupně zřizovány útvary středního nebo menšího typu. Některé existovaly pouze pár týdnů, jiné zůstávaly v provozu po dobu několika málo, ale i více týdnů; historie jednoho byla dvouletá a po transformaci se protáhla až do závěrečných dnů druhé světové války. Soubor těchto zbývajících útvarů vznikl a udržoval se v provozu v rozmezí let 1942–1944. Na začátku jejich chronologické řady stál útvar v Jarabé.

Podnět k jeho otevření dala firma Ing. Hits, která zajišťovala stavbu státní silnice, jež směřovala z oblasti kolem Čertovice do Mýta p. Ďumbierom. Její tábor se skládal ze tří dřevěných baráků, ve kterých se dalo ubytovat 100 osob. Po zřízení četnické expozitury o síle šesti mužů (velitel + 5 četníků) bylo v útvaru průběhem srpna 1942 umístěno 73 bídne oblečených a převážně bosých zařazenců, jejichž počet se následkem nemoci a přibývajících úteků podstatně snižoval. Firma proto musela požádat ústřední úřad práce o přiděl dalších 40–50 praceschopných mužů. Útvar, o jehož provozu chybí podrobnější dokumentace, ukončil svou činnost 21. listopadu 1942.²³

Hlavní zaměstnavatelkou útvaru v Dubnici n. Váhom byla dříve vzpomínaná firma Ing. Lozovský a Štefanec, k níž postupně přistupovaly ještě firmy Ing. Petri a Ing. Danišovič. Všichni tito podnikatelé pracovali na dokončování stavby hydrocentrály na řece Váhu a chtěli k tomu používat mj. i dubnických zařazenců. Ústřední úřad práce uzavřel s prvně uvedenou firmou smlouvu o zřízení útvaru už 11. března 1942, další přípravné práce se však nečekaně protahovaly, neboť do nich vstoupila i západoslovenská mise wehrmachtu. Projekt totiž vyvolal určité zneklidnění, aby špatná pracovní morálka v útvaru neměla případný vliv na dělnictvo v sousední zbrojovce Škodových závodů. Teprve když se ukázala bezpředmětnost těchto obav, mohl útvar 7. září 1942 zahájit první pozemní práce.²⁴ Během tří měsíců bylo v útvarových ubikacích umístěno 342 zařazenců, z nichž však muselo být 39 propuštěno pro pracovní neschopnost, 7 předáno na infekční oddělení trenčínské nemocnice a 10 vyškrtáno z evidence, neboť se jim podařilo uprchnout. V příštím roce se početní stav internovaných zvyšoval a kulminoval v červenci 1943 až na 423 mužů, z nichž bylo 45 % romských zařazenců. V průběhu dalších měsíců tento „cikánský“ podíl narůstal a převládl v celkové struktuře po přemístění nejprve bysterských a později těž ilavských zařazenců do Dubnice n. Váhom. Zprávy o exploataci útvaru jsou poměrně kusé,

²³ SNA Bratislava, MV, D-1033/4.

²⁴ Nečas, C.: *Nucená táborová koncentrace v Dubnici n. Váhom*. Terezínské listy, 10, 1980, s. 34–49 a Janas, K.: *Pracovní útvar v Dubnici nad Váhom*. Bulletin Muzea romské kultury, 11–12, 2002–2003, s. 80–84; autor ke svému článku přiložil fotografie, které se nevztahují k textu.

i tak z nich lze ale soudit, že pracovní, ubytovací, stravovací a hygienické poměry tu nebyly o nic lepší, než na východním Slovensku. Z nakažlivých chorob byla velitelstvím hlášena vedle trachomu nejčastěji různá tyfová onemocnění. Útvarové archiválie dokládají i dva konkrétní případy rezistence: 11. ledna 1943 byla jménem všech zařazenců adresována ministerstvu vnitra anonymní stížnost na nesnesitelnou situaci v útvaru a 1. srpna 1944 pobuřoval Rudolf Ružička proti četníkům, kteří prý jenom „žerú a pijú“.

Na rozdíl od všech ostatních útvarů, které měly sezónní charakter a pracovaly převážně jen v době léta či teplejšího podzimu, měl dubnický útvar trvalou pracovní příležitost až do 2. listopadu 1944, kdy byla jeho působnost ve věcech policejních přenesena z ministerstva vnitra na ministerstvo národní obrany a kdy se s okamžitou platností zásadně změnil také jeho smysl a účel.

Mezitím byly však na třech místech aktivovány ještě tři menší pracovní útvary a to v Ilavě, Revúci a v Ústí n. Oravou. Zaměstnavateli ilavského útvaru byly sdružené stavební firmy Konštruktíva, Ing. Feýrer, Ing. Kruliš a Ing. Dohnányi. Útvar byl v provozu od 1. dubna do 21. prosince 1943 a jeho zařazenci (v září dosáhl jejich stav nejvyššího počtu 554 osob, z nichž bylo 270 romského původu) pracovali na stavbě přítokového a odpadního kanálu ilavské hydrocentrály. Útvar v Revúci zaměstnávala již jednou připomínaná firma Ing. Hits. Zařazenci byli ubytováni v domě bývalého židovského usedlíka v Muránské Dlhé Lúce nebo v táborových barácích na revúckém předměstí a pracovali od 15. března 1943 do 10. června 1944 na stavbě železničních úseků Slavošovce – Chyžnian-ska Voda a zejména Tisovec – Revúca. Početní stav internovaných kulminoval 15. srpna 1943, kdy bylo v evidenci 152 romských a 132 neromských zařazenců. Revúcký útvar měl nebývale vysoké procento uprchlíků, jichž bylo za první polovinu roku 1944 hlášeno 159. Poslední, tedy ústecký útvar byl určen zprvu pro ukrajinské utečence a od 15. června 1944 výhradně pro Romy, jichž firma Ing. Bugan – Ing. Danišovič používala až do 31. prosince 1944 k betonářským pracím na přehradní zdi Oravské přehrady.²⁵

Život slovenských Romů ztrpčovala vedle ustanovení branného zákona a nařízení o pracovní povinnosti i mnohá další diskriminační a perzekuční opatření, jejichž cílem bylo zpočátku vymýtit kočování a odstranit romské osady a obydlí z blízkosti obcí a jiných frekventovaných míst, později pak úplné izolování a separování romských rodin od ostatní společnosti.

Vláda se pokusila Romům vícekrát zakázat obchod s koňmi stejně jako sběr odpadových surovin, po případě vázat tuto činnost na pevné stanoviště, čímž by se buď zcela zlikvidovalo, nebo alespoň silně omezilo kočování. Už 23. června 1939 krajinský úřad v Bratislavě přikázal, aby se všichni romští handlíři a sběrači vrátili do svých domovských obcí, kde jim měly být odňaty kočovnické živnostenské listy a tím fakticky zabráněno v dalším provozování jejich živnosti. Po zrušení úřadu a převedení jeho působnosti mj. na ministerstvo hospodářství změnil tento následník nařízení svého předchůdce a vyhláškou z 12. října 1940

²⁵ Nečas C.: *Pracovní útvar v Ilavě roku 1943*. Vlastivedný zborník Považia, 13, 1978, s. 149–157 a *Pracovní útvar v Revúci (1943–1944)*. Obzor Gemera, 10, 1979, č. 2, s. 66–70.

obnovil udělování koncesí opravňujících k překupnictví, pokud se jeho provozovatelé budou trvale zdržovat v ohlášeném stanovišti.²⁶

Novou a poslední úpravu v této věci přinesla vyhláška ministerstva vnitřní z 20. dubna 1941, která napodruhé zrušila kočovnické listy a jejich držitelům opětně nařídila vrátit se do domovských obcí. Všude tam byly rodiny olašských Romů dány pod policejní dohled a přikázaná stanoviště směly opustit jenom se svolením místních bezpečnostních orgánů; kočovné vozy a tažné koně musely rozprodat a v případě neuposlechnutí jim byl tento majetek zabaven a vydražen. Vedle kočovníků se však vyhláška vztahovala také na četné usedlíky. Aby nezůstávali příliš na očích, měli totiž tito Romové odstraňovat své osady a zbořit svá obydlí, pokud se nacházela v blízkosti komunikací, tj. železničních tratí a státních, vicinálních i jiných veřejných cest, a přesunout je odtud na odlehlejší a zvlášť k tomu určená místa.²⁷

Uvedená opatření se však na mnoha místech neuskutečnila, a proto ministerstvo vnitřní oběžníkem z 21. července 1943 důrazně upozornilo přednosta okresních a státních policejních úřadů, aby splnili všechny příkazy ohledně kočování, bydliště a pracovní povinnosti Romů a podali o tom do 15. srpna podrobné hlášení. Současně oběžník předesílal, že v brzké době bude otevřen koncentrační tábor a podřízené úřady měly vypracovat seznamy romských rodin, které tam bylo třeba soustředit.²⁸

Oba ministerské výnosy o tzv. úpravě některých poměrů Cikánů zasahovaly do romské existence s neobvyklou razancí. Olašští Romové byli de facto zbaveni svého živobytí. Za kočovně provozované živnosti, zejména za překupnictví, které bylo až dosud tradičním způsobem jejich obživy, jim nikdo nenabízel přiměřenou a vlastně ani jakoukoliv jinou náhradu. Nesměli se už dále zabývat koňským handlířstvím, různými formami podomního obchodu ba ani sběrem odpadových surovin, a zůstali tak odkázáni na nahodilé práce a služby, k nimž postrádali schopnosti a zkušenosti.

Mnohá neštěstí a utrpení plodilo i násilné přemísťování osad usedlých slovenských a maďarských Romů, které na základě osobních zážitků z Velikého Šariša zobrazila romská spisovatelka Elena Lacková ve své literární i dramatické tvorbě (*Žila som pod šťastnou hviezdou, Cigánsky tábor*). Podobné tragédie se ovšem odehrávaly i na četných dalších místech. Např. v Gemeru, historickém to území v jižní části středního Slovenska, byly podle četnických relací přestěho-

²⁶ J a n a s , K.: *Pokusy vlády slovenského štátu o likvidáciu obchodu s koňmi v rokoch 1939–1941*. Romano džaniben, 2003, s. 89–92 a t ý ž : *Pokusy vlády slovenského štátu o likvidáciu obchodovania s odpadkami v rokoch 1939–1945*. Bulletin Muzea romské kultúry, 11–12, 2002–2003, s. 77–79.

²⁷ Úradné noviny 163/1941. J a n a s , K.: *Predpoklady pre vznik a organizáciu praovných útvarov pre asociálne osoby v rokoch 1938–1942* chtěl doplnit to, co údajně chybělo v došavdních znalostech k nadešpanému tématu; ve skutečnosti však došel ke stejným pracovním výsledkům, které byly publikovány dávno před jeho záměrem.

²⁸ SNA Bratislava, MV, D-1122/56.

vány tábory čili osady z obcí Betliar, Genč (Honca), Rozložná, Rožňavské Bystre a Veľká Poloma (dnes Gemerská Poloma).²⁹

Evakuanti se v nových sídlišťích ocitli téměř v izolaci, která připomínala život v uzavřených ghettech. Vycházeli z nich je pouze v případech nejvyšší nutnosti, kdy bylo třeba opatřovat u rolníků potraviny nebo jít za nákupy k nejbližšímu krčmáři či obchodníkovi. I tam však naráželi na četná omezení. V hospodách jim nebylo od 31. ledna 1942 povoleno čepovat a podávat alkoholické nápoje a porušení zákazu se trestalo peněžitými pokutami až do 5000 Ks nebo tresty na svobodě v délce trvání od 12 hod. do 14 dní.³⁰

Pohyb jim dále znesnadňovala, ne-li přímo znemožňovala nejrůznější nařízení lokální povahy. Jedno z prvních obsahovala vyhláška okresního úřadu v Levoči, již se už 9. prosince 1940 Romům nedovolovalo vstupovat do města a ostatních obcí levočského úředního obvodu o nedělích a svátcích i po většinu všedního dne; zákaz neplatil jenom v době nákupů od 7,00 do 8,30 hod. a v sobotu také od 18,00 do 19,30 hod. Kdo vyhlášku nerespektoval, vystavoval se možnosti přísnému postihu.³¹ Ve východoslovenských městech byly tyto podmínky ještě neúprosnější. Do Prešova nesměli Romové vůbec ani vkročit. Kdo tam byl i přesto dopaden, toho zbavili vlasů (mužům vyholili na hlavě kříž, ženám ostříhali hlavu napolovic), při opětném přistižení se trestání stupňovalo (muže transportovali do pracovních táborů, ženám ostříhali vlasy docela). V Giraltovcích se romští návštěvníci nemohli nikde na veřejném místě posadit, jinak jim hrozil výprask. Stejná nebo podobná opatření se uplatňovala i na dalších místech. Andrej K. (nar. 1924 v Kučíně) na to vzpomínal v dialektu: „My Cigani nesmjeli ijsc na valal, my mali ošem hodzin rano a večer do pul patej. Bo jak nas po valala ulapil gardista, bil jak koňa.“ A Jozef Demeter z Brekova k zákazům jen lakonicky poznamenal: „Nikde sme nemohli chodiť. Nevedeli sme ani, kde sú Košice, Medzilaborce či Stropkov.“³²

Distancí a odstupem byla přerušena integrace romského etnika s okolní společností a to mělo neblahé sociální, morální i psychické následky, z nichž se mnohé komunity dodneška nevzpamatovaly.

Když se na východním Slovensku objevily roku 1943 případy skvrnitého tyfu, byli za možnou příčinu nákazy označeni především Romové. Proto jim bylo povoleno cestovat veřejnými dopravními prostředky jenom tehdy, když měli lékařské potvrzení, že touto infekční nemocí netrpěli oni sami, ani nikdo z jejich okolí. Nařízení trvalo do konce ledna 1944 a vztahovalo se na celou Šarišsko-Zemplínskou župu a ze župy Tatranské na okresy Gelnica, Kežmarok, Levoča, Poprad, Spišská Stará Ves a Stará Ľubovňa.³³

29 G e c e l o v s k ý , V.: *Rómovia na Gemeri do roku 1945*. Rožňava 1990, s. 117–125.

30 Úradné noviny 58/1942.

31 SNA Bratislava, MV, odd. II/4, čj. 26488/1941.

32 T á n c o š , J. – L u ž i c a , R.: *Zatratení a zabudnutí*, s. 113; F e d i č , V.: *Východoslovenskí Rómovia a II. svetová vojna*, s. 42.

33 ŠObA Banská Bystrica, PŽ II, čj. 10715/44 adm.

V dubnu 1944 byl zákaz obnoven a rozšířen na území celého státu. Ministerstvo vnitra využilo tohoto původně regionálního podnětu a oběžníkem z 13. června 1944 nařídilo, aby každý okresní úřad ohlašoval výskyt skvrnitého tyfu v daném obvodu nejenom všem lékařům, ale také četnickým a železničním stanicím a ty pověřil kontrolou, zda měli romští cestující kromě vyjádření lékaře také povolení k cestě od příslušného místního úřadu.

Tímto způsobem bylo Romům prakticky znemožněno používat nejenom železnice, ale také autobusů a jiných prostředků veřejné dopravy. Gustáv Šuri z Nižného Hrabovce si připamatovával, že v inkriminované době pracoval jako železniční dělník a ve svém memorátu o tehdejších cestovních obtížích doslova uváděl: „Na stanici bylo napísané, že Cigáni nesmú cestovať vlakom. Ani lístok vám nepredali. Kupoval nám ho výhybkár. Pred stanicou sme vyskakovali, mali sme strach, lebo nás chytali žandári a Cigánov strašne bili a mučili.“³⁴

Starých předsudků spolu se vžitou nedůvěrou, averzí a xenofobií dovedla ľudácká propaganda zneužit k podpálení a rozdmýchávání interetnického napětí, které nacházelo živnou půdu všude tam, kde měli nedobré zkušenosti se svými romskými spoluobčany. Používaná přitom sociální demagogie hrála do noty zvláště představenstvům obcí, která se chtěla zbavit problémového a na veřejnou pomoc odkázaného elementu, za jaký byly vydávány tu s větší nebo menší oprávněností, tu však i zcela bezdůvodně místní romské rodiny. Např. obec Klčovany adresovala 10. října 1942 ministerstvu vnitra podnět s těmito nenávisnými slovy (citovanými včetně gramatických prohrěšků): „Slavne ministerstvo vedelo urobyt poriadok s pijavicami židmi, ufame, že uroby poriadok aj s cigani, medzi ktorimi je rozdiel len v tom, že prvy vladli majetkami, druhi bez, ale darebaci jedni jako druhi.“³⁵

Strůjci diskriminačních a perzekučních akcí proti Romům, které kulminovaly v závěrečné fázi války, byli vedle četníků stále aktivněji také slovenští gardisté a němečtí domobranci. Ti zvláště při náhlých razíích v romských osadách činili velká příkoří tamním obyvatelům: bezdůvodně kontrolovali jejich přítomnost a pod záminkou odvšivování jim nařizovali stříhat vlasy nebo provádět hromadné koupele v místních potocích, deportovali romské muže do pracovních útvarů, přepadávali a znásilňovali romské dívky, likvidovali romská obydlí po násilné evakuaci jejich majitelů atd.

Osud pronásledovaných nemohl být a také nezůstával lhostejný okolním vesničanům, kteří už z dřívějška přivykli oboustranně prospěšné symbióze; přijímali výpomoc při zemědělských pracích, stejně jako výrobky tradičních romských profesí či nabízené hudební dovednosti, za což poskytovali i jistou paternalistickou ochranu, projevovanou např. kmotrovstvím. Proto slýchávala lingvistka Milena Hübschmannová při sběru vzpomínek romských pamětníků častokrát opakované tvrzení, že gádžové se jich zastali. A František Klempár z Velké Lesné

34 F e d i č , V.: *Východoslovenskí Rómovia a I. svetová vojna*, s. 72.

35 SNA Bratislava, MV, odd. 16–1097–1.

vysvětlil důvod takového počínání: „Kdo by jim dělal na polích, kdyby nás sebrali? Syny jim odvedli na vojnu, potřebovali nás víc, než kdy jindy.“³⁶

Z rozkazu ministra národní obrany byl 2. listopadu 1944 v Dubnici n. Váhom na místě někdejšího pracovního útvaru otevřen zajišťovací tábor pro Cikány, který měl se svým předchůdcem společně jenom to, že byl umístěn v části jeho ubikací. Účel a charakter obou těchto zařízení, jejich organizace i struktura věz-nitelů a vězňených – to vše bylo zcela jiné a diametrálně odlišné.

Tábor sloužil k nucené koncentraci romských rodin, respektive příslušníků romské menšiny bez ohledu na věk či pohlaví. Byl organizován na úrovni setni-ny a velitelská pravomoc v něm byla přenesena na důstojníka, podobně jako strážní služba na rotu 2. pěšího pluku Domobrany v Trenčíně. Prvními vězni se stali romští zařazenci původního útvaru, k nimž poměrně rychle přibývali Ro-mové s rodinami, zajišťovaní v Trenčínské i v dalších župách včetně vzdálené župy Šarišsko-Zemplínské. Záznamy o nich se vedly v mužské a ženské kartoté-ce a v každé z těchto kartoték byly kartotéční lístky řazeny zvlášť o dospělých a zvlášť o dětech. Početní stav internovaných velmi rychle narůstal, takže v tábo-rových ubikacích pro 160 osob se 24. listopadu 1944 tísnilo 315 vězňů a o měsíc později 729 vězňů, z nichž asi třetina připadala na děti ve věku do 15 let.³⁷

Pro ranním cvičení byli dospělí nasazováni na budování obranných protitanko-vých postavení, protiletectkých krytů a objektů pro ženijní vojsko a protiletadlo-vé dělostřelectvo. Kdo nemohl pracovat, vracel se z cvičiště na ubikace nebo se tajně a přes zákaz potuloval po táboře a vyhledával okolí kuchyně, smetiště a jiná místa, kde se dalo sehnat něco k jídlu. Gejza D. (nar. 1929 ve Slovenské Volové) podal o svých táborových zážitcích následující svědectví: „Len raz za den sme jedli. Dali plátok chleba, osuch, kavu. Najprv nas strážili slovenski vo-jaci a gardisti. Potom prišli Nemci. Keď stanul še velki tyfus, začalo še strašne umirac.“³⁸

Epidemie byla zjištěna v lednu 1945 a celý tábor včetně strážního oddílu byl izolován ve dvacetidenní karanténě, během níž ustalo veškeré pracovní nasazo-vání. Když však po opětném nástupu do práce vypukly mezi vězni nepokoje, byly na pokyn trenčínského velitelství německé bezpečnostní policie přikázány ke strážní službě hlídky wehrmachtu. Nejméně 17 podvyživených a různě ne-mocných vězňů zemřelo v trenčínské nemocnici nebo v táborovém izolačním baráku a dalších 26 lidí nakažených skvrnitým tyfem odvezli němečtí vojáci na nákladních autech k nejvyššímu cípu dubnického Údolí a tam všechny nešťast-

³⁶ H ü b s c h m a n n o v á , M.: *Je opravdu třeba tolik utrpení?* In: Neznámý holocaust. Praha 1995, s. 71–79.

³⁷ N e č a s , C.: *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno 1981, s. 134–137 a pak rovněž G e c e l o v s k ý , V.: *Romovia na Gemeri do roku 1945*, Rožňava 1990, s. 126–133; K o r č e k , J.: *Vojensky organizované pracovné formácie v pôsobnosti MNO a MV Slovenskej republiky 1942–1945*, s. 74–75 a J a n a s , K.: *K vzniku a vývinu zaisťovacieho tábora v Dubnici n. Váhom (1944–1945)*. Romano džaniben, 2002, s. 17–25.

³⁸ T á n c o š , J. – L u ž i c a , R.: *Zatratení a zabudnutí*, s. 128.

nky 24. února 1945 postříleli. Většinu přitom výstřely jenom zranily, takže smrt u nich nastala udušením pod hlínou a drny, jimiž chtěli pachatelé svůj brutální čin zamaskovat. Z obětí, mezi nimiž byl i chlapec ve věku 15–16 let a žena v pokročilém stadiu těhotenství, se po exhumaci podařilo identifikovat Jozefa Biharyho, Ondreje Čajku, Jána Gorola, Alžbetu Grundzovou, Pavlínu Hreškovou, Jozefa Koťo-Dudyho, Sebastiána Štefana Malíka, Rudolfa Pihíka, Albínu Pihíkovou, Rudolfa Ráca, Margitu Rácovou a Jána Surmaye; podle svědectví spoluvězňů byli k popravě odvezeni také Július Bartoš, Jozef Herák, Ondrej Karkara, Ernest Lacko, Štefan Malík a Jozef Oláh, kteří jsou od té doby nezvěstní, takže zřejmě také patřili k zavražděným.³⁹

Martyrium ostatních, kteří zůstali uvězněni v dubnickém táboře, skončilo teprve v dubnových dnech, kdy strážní službu převzal po německých vojácích a pak po slovenských domobrancích pohotovostní oddíl trenčínského četnictva. Jeho příslušníci však před blížící se frontou zmizeli a po nich se rozprchli také všichni internovaní vězňové.

Koncem srpna 1944 vstoupily na území Slovenské republiky německé vojenské síly a se souhlasem bratislavské vlády zahájily okupaci, proti níž vypuklo povstání slovenské armády a partyzánských jednotek. Povstalci osvobodili a měli pod kontrolou prakticky celé střední a většinu západního Slovenska, po dvou měsících byli však nuceni ustoupit do hor a přejít na partyzánský způsob bojů.

Vojska wehrmachtu a SS pak dokončila obsazování celého státu, což bylo spojeno nejen s potlačováním posledních ozbrojených akcí, ale i s masakrováním rasově nepohodlného židovského a postupně také romského obyvatelstva. Pro tento účel byly vyčleněny speciální útvary z bojové skupiny SS „Schill“, z 18. divize SS „Horst Wessel“ a 14. divize SS „Galizien“. Náhlé prohlídky a zásahy koordinovala pohotovostní skupina H německé bezpečnostní policie a bezpečnostní služby (Einsatzgruppe H), jejíž jádro tvořily dva oddíly: jeden se štábem v Banské Bystrici operoval po potlačení povstání v někdejšímu jeho centru (Einsatzkommando 14); druhému, jehož velitelství sídlilo v Trenčíně, byl určen prostor k neblahé působnosti v západní a jen jistou dobu též ve střední oblasti státu (Einsatzkommando 12).

Německým vojenským a policejně bezpečnostním složkám přísluhovaly a na několika místech je účinně zastupovaly pohotovostní oddíly Hlinkovy gardy a Freiwilligeschutztaffel, což byly polovojenské organizace v prvním případě Hlinkovy slovenské ľudové strany, ve druhém pak domácí slovenské Deutsche Partei.

Násilnosti proti Romům byly tedy odstartovány v závěrečné fázi druhé světové války a vrcholily v rozmezí od listopadu 1944 do ledna 1945. Objektem tzv. zvláštního zacházení (Sonderbehandlung) se během nich stávali lidé bez rozdílu věku a pohlaví. Příčinou exekucí, jimž ovšem nepředcházelo vyšetřování a tím méně soudní rozhodnutí, bývala zpravidla pouze předpokládaná nebo vůbec jen smyšlená účast v odbojovém hnutí, případně poskytování přístřeší partyzánům či jiným štvancům potřebujícím pomoc a lidskou solidaritu. Represivní opatření

³⁹ J a n a s , K.: *Niekoľko nových poznatkov o existencii zaisťovacieho tábora v Dubnici n. Váhom*. Romano džaniben, 2004, s. 29–33.

zasahovala jednotlivě i skupinově obyvatele romských osad v širším okruhu kolem Banské Bystrice a Zvolena.

K brutálnímu upálení Romů došlo ve Sv. Kríži (Žiar n. Hronom) a v Čierném Balogu, zatímco romští muži a chlapani byli hromadně postřeleni ve Valaské Belé, Tisovci i na jiných místech. Nejvíce romských obětí skončilo na popravištích v Kremniče a Nemecké, skupiny Romů však byly popravovány také v Kováčové, Zvolenu a v Dolném Turčeku.

Vraždění romských jednotlivců a skupinek probíhalo takřka po celém státním území. První informace o tomto strašném tématu pocházejí ze Spiše, kde už někdy ve druhé polovině září 1944 zastřelila německá bezpečnostní policie, jednoho romského muže ve Spišské Teplici a sedm jiných v Kvetnici. Podobných údajů přibývalo v následujících měsících i z mnoha dalších lokalit, jakými byly např. Babie, Bartošova Lehôtka, Detva, Dolné Hámre, Hájniky, Horné Hámre, Horný Turček, Hriňová, Ihráč, Jakub, Kociha, Kráľovce, Kunešov, Motyčky, Podlavice, Pohorelá, Polomka, Sklené, Skubín, Víglaš, Žarnovica a pravděpodobně i jiné, které nebyly dokumentovány a vytratily se z lidské paměti.⁴⁰

K hromadným vraždám, které byly dílem německých policistů a vojáků, ale také slovenských gardistů (v prostoru jižně od Zvolena směrem na Krupinu) a německých domobranců (na více místech v Turci, historickém to území severní části středního Slovenska), docházelo zejména na bývalém povstaleckém území. Používané tam násilí, surovosti a brutalita překročily i ta nejobávanější očekávání.

Při razii ve Valaské Belé 6. října 1944 byli zajati a následně popraveni dva ranění partyzáni. Po nich přišlo na řadu 13 obyvatel nedaleké romské osady ze Škrípovské doliny, kteří se ocitli tváří v tvář smrti pouze z toho důvodu, že opustili své domky a represivní orgány se jich nemohly dopočítat. Všichni ubožáci byli po svém dopadení na místě zastřeleni.⁴¹

S policejně bezpečnostními oddíly si v ničem nezadaly speciální útvary SS, jejichž příslušníci 17. října 1944 vtrhli do romské osady pod Šibeničným vrchem u Sv. Kríže (Žiar n. Hronom), nahnali tamní Romy do dvou jejich domků a ty pak polili benzínem a zapálili. Ze 25 mužů, žen a dětí unikla upálení pouze čtrnáctiletá Margita Šarköziová, které se podařilo vyskočit z okna a ukrýt se. Po několika dnech ji místní občané převáželi do nemocnice, zadržela je však hlídka wehrmachtu a zraněnou dívku během kontroly dokladů zastřelila.⁴²

Podle stejně děsivého scénáře postupovali esesáci při pročešávání okolí Čierného Balogu. V lese nad obcí vypátrali tábořící tam rodiny Romů, které prchaly odkudsi z Neresnické doliny směrem na východ. Jednu skupinu zajištěných odvedli 14. listopadu 1944 do osady Jergov, kde muže na místě postřelili, zatímco ženy s dětmi zavřeli do sroubené koliby a v té je upálili. Příštího dne přemístili druhou

40 Nečas, C.: *Terorizování slovenských Romů (1944–1945)*. Acta Phacultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis. Historica, 1, 1993, s. 119–125.

41 *Fašistické represálie na Slovensku*. 2. vyd. Bratislava 1990, s. 40 a 122.

42 *Dejiny SNP 1944*. 5. Bratislava 1984, s. 644 a *Pamätné miesta boja slovenského ľudu proti fašizmu*. Bratislava 1965, s. 186–187.

skupinu k osadě Vydrovo a tam jí přichystali stejnou záhubu. Podle Baločanů, kteří museli zavražděné pohřbívat, zemřelo při této exekuci 60–65 osob.⁴³

Přepadávání jednotlivých lokalit, spojené s náhlými prohlídkami a teroristickými zákroky, se rychlým tempem množilo a narůstalo do značných rozměrů; proto se vraždění přenášelo a soustřeďovalo na popravistištích, která byla lokalizována teprve po osvobození podle objevovaných hromadných hrobů.

Obyvatelstvo Lutily bylo v tajném kontaktu s partyzány, jimž poskytovalo informace a proviant. Když to vyšlo najevo, vtrhl do obce trestný oddíl wehrmachtu, dal nastoupit všechny muže a ti museli prokázat svou totožnost. Zjištěné přitom nesrovnalosti přivedly rozzuřené exekutory do nedaleké romské osady. Tamní její obyvatelé byli pak v počtu 44–46 mužů, žen a dětí převezeni 2. listopadu 1944 do Dolného Turčeku a jejich životy tam vyhasly na popravisti.⁴⁴

Podobně bylo 11. listopadu 1944 odvečeno 11 mužů a chlapců z romské osady v Dolné Bzové (Podkriváň), kteří padli pod popravčími výstřely pravděpodobně na židovském hřbitově ve Zvolenu.

Po znovuobsazení Krupiny prováděla ve městě a jeho okolí razie kromě německých policejně bezpečnostních složek také 5. polní rota Hlinkovy gardy. Do 17. listopadu 1944 se jí podařilo odhalit asi 90 podezřelých osob, mezi nimiž bylo téměř 40 romských mužů; z těch pocházela většina z krupinské romské osady a několik jednotlivců také z osad v Čelovcích a Kosihovcích. Romové byli přes Zvolen nebo Banskou Bystricu převáženi k popravám jednak do Kováčové, jednak do Kremničky.⁴⁵

Za podobných okolností byli okupanty zadrženi v Sásové 4 Romové a 6 Romek, kteří skončili 20. listopadu 1944 rovněž na kremničském popravisti. Mezi popravenými byla i těhotná Emília Bartošová, matka čtyř dětí.

Příslušníci Einsatzkommanda 14 našli prý 20. listopadu 1944 při náhlé prohlídce v Hriňové v jednom romském domku zbraně, zatkli dva přítomné tam bratry, nelidsky je mučili a nakonec v nedalekém lese zastřelili. Není vyloučeno, že šlo o vyzývavý čin, jaký byl doložen o den později také v Tisovci a připisuje se stejným pachatelům.

Dva provokatéři se vloudili do tisovecké romské osady u Papierni, vydávali se za partyzány a získali si důvěru svých hostitelů. Ti se jim dokonce svěřili, že mají ukryté zbraně a mohou se zapojit do nabídnutých příprav na destrukci mostu nedaleko Rimavské Píly. Sabotáž však byla jen nastrojena a všichni obyvatelé osady byli po tomto sdělení vyhnáni ze svých domků a muži přitom odděleni od žen a dětí. V časných ranních hodinách 21. listopadu 1944 muselo pak 14 mužů a chlapců vykopat pod vrchem Hradová jámu a nad ní pak byli všichni postřele-

43 *Fašistické represálie*, s. 42 a 112 a *Pamätné miesta*, s. 107–109. Hrdinství Baločanů včetně této děsivé události zobrazil Petr Jilemnický v románě *Vítr se vrací*.

44 Archív Múzea SNP Banská Bystrica, fond XIII, krab. 3, ič. 390/59.

45 *Dejiny SNP 1944*, s. 260; *Fašistické represálie*, s. 41, 113 a 124–125 a *Pamätné miesta*, s. 206–207.

ni. Ženy a děti odvěkli v počtu 30 osob do Banské Bystrice a odtud na popraviště v Kremniče.⁴⁶

Rádění téhož policejné bezpečnostního oddílu se přičítá také přepad romské osady v obci Ilija, o němž je k dispozici minimum informací. Prameny zařazují celou akci někam do doby z konce roku 1944, v bližší dataci se však rozcházejí, když za den a měsíc udávají jednou 22.–23. listopad, podruhé 18. prosinec. Jisté zůstává zatím pouze to, že šlo o nejzrozsáhlejší represálii, při které doslova zmizelo 109 přítomných obyvatel osady, z toho 18 mužů, 21 žen a 69 dětí. Ušetřena byla jenom Mária Kalajová, která se onoho osudného dne zdržovala s jedním svým dítětem mimo domov, kdežto její zbývající čtyři děti zůstaly nezvěstné stejně jako ostatní ilijští Romové. Traduje se, že všichni byli transportováni na popravu, v kremničské dokumentaci jsou však zapsána pouze jména dvou Romek z Ilije.⁴⁷

Určitá nejistota panuje také kolem tragédie romské rodiny z Dúbrav. Kterého si večera, možná že 8. prosince 1944, vrátil se domů partyzán Jozef Klinec-Bimbó, aby se během tajné návštěvy jenom trochu najedl a zahřál. Někdo ho však viděl a udal. Příštího dne obklíčili romský domek příslušníci stále stejného Einsatzkomanda 14 a celou rodinu zajistili. Za místo jejího konce uvádějí pamětníci popraviště na židovském hřbitově ve Zvolenu.⁴⁸

Vyvstává otázka, jaký byl vůbec počet obětí zavražděných na jednotlivých popravištích. Bezesporu nejvyšší v Kremniče, kde dosahovaly poprav charakteru masových vyhlazovacích akcí. Probíhaly 5. listopadu, 20. listopadu, 12. prosince a 19. prosince 1944 a dále 5. ledna a 5. března 1945. Zatčení byli na popraviště přivázeni z banskobystrické věznice a po vystoupení z autobusů nebo z nákladních aut si museli lehnout obličejem na zem, při čemž jim němečtí vojáci a slovenští gardisté odebírali dokumenty a cennosti. Pak je odváděli na okraj protitankových zákopů, kde si každý kleknul a byl střelen ranou do týlu. Z pěti hromadných hrobů bylo po osvobození exhumováno 747 těl zavražděných, z toho 211 žen a 58 dětí. Z tohoto počtu se podařilo mj. identifikovat 25 Romů z Krupiny, 11 Romů a 15 Romek z okolí Banské Bystrice a dvě zmíněné Romky z Ilije.⁴⁹

Když napadlo mnoho sněhu a zmrzlou hlinou šlo jen těžko zahrabávat mrtvolami zaplněné kremničské zákopy, pokračovalo se 4. – 11. ledna v promyšlených popravách ve vápence v Ráztocké dolině nedaleko obce Nemecká. Nákladní auta přijížděla z banskobystrické věznice zrovna až k objektu, v němž byla tehdy přerušena výroba. Jakmile zatčení odevzdali všechny své papíry a cenné věci, uvádějí je po spojovací lávce z plošiny auta přímo k vápenkové šachtě, nad níž se musel každý shýbnout, byl střelen do týlu a jeho tělo pak vlastní vahou spadlo do plamenů v hořící peci. Kruté akce měly být uchovány v tajnosti: vrahové proto házeli do ohně kusy asfaltu, aby nebylo cítit zápach ze spalovaných lidských

46 *Dejiny SNP 1944*, s. 561; *Fašistické represálie*, s. 43 a *Pamätné miesta*, s. 213–214.

47 *Fašistické represálie*, s. 40 a *Pamätné miesta*, s. 194.

48 Mann, A. B.: *Utrpenie Rómov počas druhej svetovej vojny*. Detva 1991 a Táncoš, J. – Lužica, R.: *Zatratení a zabudnutí* s. 134.

49 Ličko, M. – Takáč, L.: *Kremnička*. Banská Bystrica 1976.

těl, a popel se zbytky kostí odváželi a vysypávali do řeky Hronu. Počet zavražděných se odhaduje na několik set osob. Byli mezi nimi romští muži, ženy i děti, torza dokumentace však uvádějí jméno jediného Milana Bučka. V poválečném procesu s gardistickými vrahy se jeden z nich doznal, že na tomto popravišti střílel kromě Židů také Romy.⁵⁰

Na přelomu let 1944–1945 se odehrávaly podobně hrozné rituály na židovském hřbitově ve Zvolenu, za lázeňským domem v Kováčové, na rozhraní obcí Dolný Turček a Sklené i na jiných místech.

Z uvedeného kalendáře vražd a masakrů, jehož listy nejsou a nemohou být popsány v úplnosti, vyplývá, že v závěrečném období druhé světové války byli slovenští Romové vystaveni hrubému teroru. Nejenom z toho důvodu, že se někteří z nich aktivně zapojili do povstání a poskytovali partyzánům a pronásledovaným osobám úkryt s nejrůznější jinou pomocí, ale také proto, že se postupně stávali objektem rasové diskriminace a perzekuce. Výsledkem odvety a zvláště byla pak série zločinů, páchaných vypalováním romských osad a domků, bezhlavým vyvražďováním Romů a odvlékáním jejich rodin na hromadná popraviště.

SLOWAKISCHE ROMA IN DEN JAHREN 1939–1945

Im Zeitraum der ersten Slowakischen Republik absolvierten die nomadisierenden und sog. sozialen Roma ähnlich wie die Juden anstelle des Militärdienstes lediglich einen präsenzpflichtigen Arbeitsdienst in der slowakischen Landesverteidigung. Zudem bestand für diese Gruppen als Ersatz zur Wehertüchtigung eine Arbeitspflicht, für deren Erfüllung die Betroffenen vorübergehend in Arbeitsformationen konzentriert wurden. Des weiteren wurde den Roma die Teilnahme an den verschiedensten Formen des gesellschaftlichen Lebens eingeschränkt, der Besitz und Verkauf alkoholischer Getränke untersagt, die Bewegungsfreiheit eingeengt und auch die Nutzung der Verkehrsmittel etc. unterlag starken Beschränkungen. Diese Diskriminierungen und Persekutionen wurden schrittweise auch gegen sesshafte und arbeitende Roma angewandt, die ihre Siedlungen abreißen und aus der unmittelbaren Umgebung der Gemeinden und stark frequentierter Orte in Wälder und abgelegene Regionen ziehen mussten. Am Ende des Zweiten Weltkrieges ging das herrschende Regime zur Schaffung eines besonderen Konzentrationslagers für Roma-Familien über, während Deutsche Wehrmacht und Polizei an vielen Orten die individuelle und massenhafte Vernichtung der Roma-Bevölkerung vollzog.

⁵⁰ Kolesárová, M.: *Nemecká*. Banská Bystrica 1964.